

<https://doi.org/10.62837/2026.4.370>

MUXTAROVA TƏBƏSSÜM DADAŞ QIZI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

tebessum.mukhtarova@gmail.com

DETEKTİV ƏSƏRLƏRİNDƏ EPIQRAF ƏNƏNƏSİ

Açar sözlər: *detektiv janrı, epiqraf, Edqar Allan Po, Con Le Karre, Çingiz Abdullayev*

Keywords: *the detective genre, epigraph, Edgar Allan Poe, Cohn Le Carre, Chingiz Abdullaev*

Ключевые слова: *детективный жанр, эпиграф, Эдгар Аллан По, Джон Ле Карре, Чингиз Абдуллаев*

Giriş. “Epigraf – (yun. “epigraphe” – yazı) – ədəbi əsərin əvvəlində verilən və onun əsas ideya və məzmununu, habelə ümumi ruhunu ifadə edən sitat, kəlam və ya atalar sözü”dür [1, s.72] Epigraf özündə əsərin ideyasını toplayır, vəhdət kimi, məzmunun əsas mahiyyətini əks etdirir. Ədəbiyyat tarixində detektiv janrının inkişafına nəzər saldıqda, digər müəlliflərin də epiqrafa müraciəti diqqəti cəlb edir. Epigraf əvvəlcə “Qədim yunanların abidələr üzərindəki yazılara verdikləri ad” kimi istifadə edildiyi halda, “sonralar bu söz mənasını dəyişmiş, yazıçının öz əsərlərinin əvvəlində və ya fəsillərin başında başqa bir müəllifdən, habelə folklorlardan gətirdiyi sitata epigraf adı verilmişdir. Başqa müəllifdən gətirilmiş bu parçadan (cümlə, şeir və s.) oxucunu əsərin və ya ayrı-ayrı fəsillərin məzmunu və ideyasını qavramağa hazırlamaq məqsədilə istifadə olunur” [9, s.185]. Yəni, “Epigraf əsərin bütün məzmunu ilə səsləşir”. [11, s.23].

Təhlil. Həm Azərbaycan, həm dünya ədəbiyyatında epiqraftan ən müxtəlif janrlarda olan əsərlərdə istifadə olunmuşdur. Rus ədəbiyyatının görkəmli siması N.V.Qoqolun məşhur “Müfəttiş” [21, s.25-111] əsərində də epigraf vardır: “Sifətin ayridirsə, aynanın nə təqsiri. Atalar sözü” [21, s.25]. Yaxud, yazıçı M.A.Bulqakovun “Master və Marqarita” romanında ilk diqqəti çəkən müəllifin alman mütəfəkkiri Götedən gətirdiyi sitatdır:

“Axı sən kimsən?

– Mən daim pislik arzulayan və daim yaxşılıq edən qüdrətin bir hissəsiyəm”.

Göte. “Faust”.

Azərbaycan ədəbiyyatında da epiqraflara tez-tez təsadüf olunur. Məsələn, görkəmli realist Cəlil Məmmədquluzadənin tarixi XIX əsrin sonuna aid edilən “Danabaş kəndinin əhvalatları” . [6, 41-122] qədim yunan filosofu Sokratdan

gətirilən sitatla başlayır. *“Qəlbindən gələn səs mənə çox zadlar öyrədir. Haman o səs pak və təmiz inkişafın səsidir ki, hamıda o insaf var. Hər kəs quş-huş ilə onun buyurduğuna qulaq asıb, əmrinə əməl eləsə, çox sirlərdən aqah olub, çox şeylər bilər. Sokrat”*. [6, s.41]. Yaxud ədibin *“Qurbanəli bəy”* əsərinə müraciət etsək [6, s.174-193], burada epıqraf müraciət formasındadır: *“Qoqol, Allah sənə rəhmət eləsin”*. [6, s.174]. Göründüyü kimi, əgər N.V.Qoqol özü konkret epıqrafdan istifadə edibsə, onun şəxsiyyətinə birbaşa formalı epıqraf da vardır.

Epıqrafdan Cəlil Məmmədquluzadənin digər əsərlərində də rast gəlinir. Məsələn, *“Şeir bülbülləri”* [6, s.288-295] əsərində:

“Əvət, əvət, əvət o qadın iştə nasıl bakıyor,

Əvət, əvət, əvət o qadın iştə nasıl sakıyor

Ədəbiyyat zavodlarımızda verilən dərslərdən”, [6, s.288], yaxud *“Oğru inək”* hekayəsində [6, s.302-309] *“Atı atın yanına bağlasalar, ya halını götürər, ya xasiyyətini”* kimi atalar sözündən istifadə edilmiş epıqraflardır [6, s.302].

XX əsrin ortalarına gəldikdə, Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi rolu olan Mir Cəlalin yaradıcılığında epıqrafdan geniş istifadə nəzərə çarpır. Onun *“Bir gəncin manifesti”* [7, s.15-308] romanı Götədən *“Həyat və azadlıq, ancaq onlar üçün hər gün döyüşə gedən adamlara layiqdir”* sitatı ilə başlasa da [7, s.15] mətdə hər fəslin öz epıqrafı vardır.

Həmçinin Mir Cəlalin *“Özündən naxoş”*. [7, s.346-351] əsərində rus ədibi A.Çexovdan gətirilən *“Xərçəng, yaxud ilbiz kimi, çanağına girməyə çalışan, təbiətə tənha insanlar bu dünyada az deyillər”* fikri birbaşa rus dilində təqdim olunur: *“Людей, одиноких по натуре, которые как рак-отшельник или улитка, стараются уйти в свою скорлупу, их на этом свете немало”* [7, s.346].

Müasir dövrdə populyarlığına görə öndə olan detektiv janrının yaranması, qaydaları və üslubu dəqiq tarixə malikdir. *“Detektiv”* – latın mənşəli *“detectro”* sözündən yaranıb, *“təhqiqat”*, *“axtarış”*, *“öyrənmə”*, eləcə də *“xəfiyyə”* mənasını verir.

Termin kimi ilk dəfə 1878-ci ildə Amerikanın qadın yazıçısı, detektiv janrında *“Livenuortun işi”* əsərindən başlamaqla, Enn Ketrin Qrin [29] (1846-1935) tərəfindən işlədilmişdir. Dünya ədəbiyyatı tarixinə detektiv janrı Amerika ədibi Edqar Allan Po (1809-1849) tərəfindən 1841-ci ildə yazılan *“Morq küçəsində qətl”* [26] əsəri ilə daxil olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə isə bu janr XX əsrin 50-ci illərində Cəmşid Əmirovun (1908-1982) *“Sahil əməliyyatı”* [3] əsəri ilə gəlmişdir.

Edqar Allan Po, nəzm əsərlərindəki kimi, *“Morq küçəsində qətl”* [26], eləcə də onun ardı hesab edilən *“Mari Rojenin sirri”* [26] əsərində epıqraflardan istifadə etmişdir. E.A.Ponun *“Morq küçəsində qətl”* əsəri *“...kəşf edən ağıl və təhlili ağıl – nöqtəyi-nəzərdir və detektiv əsərlərin əsasını məhz bunlar təşkil edir”* [15, s.183]. Belə ki, *“Po sənət əsərinin əsas nəzərəçarpan cəhətini tamlıq, başqa sözlə, “effektin, yaxud təsirin bütövlüyü”nü hesab edirdi. Buradan da kiçikhəcmli nəsrə üstünlük verilməsi meydana çıxırdı.*

Qısa hekayə üçün Ponun işləyib, hazırladığı qaydalara, yəqin ki, tam həcmdə “məntiqi hekayələr” uyğundur (“tales of ratiocination”) [26, s.15]. Dünya ədəbiyyatı tarixində ilk xəfiyyə obrazı olan Ogüst Düpenin Parisin Morq küçəsində baş vermiş cinayəti araşdırması haqqında həmin əsər bu epiqrafla başlayır: *“Dəniz afətləri necə mahnılar oxuyurdular, yaxud Axilles qadınlar arasında gizləndə özünə hansı adı uydururdu – bunlar dolaşığı suallardır və burada da nə isə bir təxmin, güman var”*. Sitat XVII əsr ingilis təbib, filosof, İngiltərə tarixində adı görkəmli barokko nümayəndəsi, qadağan olunmuş Kitabların İndeksi tərəfindən dini baxışlarına görə icazə verilməyənlər siyahısındakı “Təbiblərin inamı” əsəri ilə məşhur Tomas Braunun (1605-1682) “Qablarda saxlanan nəşlər” əsərindən gətirilmişdir. Yaradıcılıqlarında, baxış bucaqlarında mistik dünyagörüşü üstünlük təşkil edən ədiblərə müraciət Edqar Allan Po üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. *“Göylərdən çürüməmə axtarıyıq, amma onlar Torpağa taydır”* və *“...insan – cənazəsinin külü şəklində qüdrətli və məzarda hörmətəlayiq alicənab canlıdır, doğuluşunu və sonunu eyni dəbdəbə ilə bayram edir, cisminin şərəfsizləşdirilməsi naminə möhtəşəm mərasimlər hazırlayır* [17, s.54] fikrini söyləyən T.Braunu X.L.Borxes *“Ser Tomas Braununda və mistik birləşmiş ədib”* [17, s.51] adlandırmışdır.

“Morq küçəsində qətl” povestinin davamı hesab edilən “Mari Rojenin sirri” povesti isə “Gecə himnləri”, “Saisidə tələbələr” və s. əsərlərin müəllifi, alman romantizminin nümayəndələrindən biri, yaradıcılığında *“...şeyriyyəti reallıq üzərində qələbə qazandığını göstərməyə çalışmış”* [4, s.21], yaratdığı obrazları *“...özünün həyatdakı vəzifəsini dünyanı maddi məişətdən təmizləmək”*də [4, s.21] görən Novalis təxəllüslü Georq Fridrix Filipp Frayherr fon Hardenberq (1772-1801) tərəfindən gətirilmiş sitatla başlayır: *“Gerçək hadisələrlə paralel onların ideal ardıcılığı da mövcuddur. Onlar nadir hallarda bütünlüklə üst-üstə düşürlər. Adətən, insanlar və şərait vəqialərin ideal zəncirini dəyişdirir, odur ki, zəncir qeyri-təkmil görünür, onun nəticələri də mükəmməl olmur. Reformasiya ilə belə alındı – protestantizm əvəzinə, lüterançılıq gəldi”* [26, s.195]. Romantikaya, mistikaya üstünlük verən Edqar Allan Ponun *“...axirət dünyasının mövcudluğu və əsl dünyanın orada olduğunu təbliğ”* [4, s.19] edən Novalisdən epiqraf gətirməsi sanki qanunauyğundur. Yaradıcılığında *“təbiəti “ilahiləşdirmək”, yəni maddi varlıqdan azad edərək “saf mənəvi” şəklə salmaq”* [4, s.20] kimi fikirləri təbliği əsas aparıcı xətti olan Novalisdən gətirilən sitat əsərin qayəsini özündə əks etdirir [4, s.22].

Dünya ədəbiyyatı tarixində XX əsrin 60-cı illərində yaranmış siyasi detektivin baniləri iki ingilis yazıçısı – Len Deyton (1929), həmçinin Con le Karre təxəllüsü ilə məşhur olan Devid Con Mur Kornuell (1931-2020) hesab edilirlər. Con le Karre 1961-ci ildə çapdan çıxmış və ilk siyasi detektiv “Mərhum zəng” əsərini dövlət qulluğunda çalışdığına görə təxəllüslə çap etdirməyə məcbur olmuşdur. “Centlmensayağı qətl”, “Soyuqdan gəlmiş casus”, “Güzgüarxası müharibə” əsərləri superqəhrəmansızlığı, romantik çalarlardan məhrum olması, xüsusi xidmət

orqanlarının fəaliyyətini mübaliğəsiz göstərməyi ilə seçilir. Diqqət çəkən detal budur ki, siyasi detektiv kimi yazdığı ilk əsərdə epiqrafa rast gəlinmir. Digər romanlarda isə epiqraftan istifadə edilmişdir. “Güzgüarxası müharibə” əsərində isə [22] həm epiqraf, həm sözü vardır, həm də bir neçə fəsildə epiqraflardan istifadə edilmişdir.

Con le Karrenin “Güzgüarxası müharibə” əsərinin birinci və əsas epiqrafı Lüis Kerrolun “Alisa Güzgüarxasında” əsərindən gətirilmiş sitatla başlayır. Dünya ədəbiyyatının detektiv janrının inkişafında özünəməxsus yeri olan yazıçı Gilbert Kiyt Çestertonun “Güzgünün hər iki tərəfində” məqaləsində dediyi kimi “*Lüis Kerrollda hər şey onun Məntiqi Oyun adlandırdığı məfhumla əlaqəlidir; yeri gəlmişkən, məntiqi oyun sanmaq yetərinə viktorian təbirincədir. Viktorian dövrünün nümayəndələri nə isə Ədn icad etməli idilər ki, istənilən xoş məntiqdən zövq ala bilsinlər, çünki onlar pis məntiqi ciddi şəkildə üstün tuturdular*” [24, s.238]. “Güzgüarxası müharibə” əsərindəki epiqraf belədir: “*Mən həтта Piyada olmağa razıyam, tək məni götürsünlər...*”. Epiqrafta söhbətin məği olan abzasda fikrin mahiyyəti bu tərzdə açılır: “*Burada şahmat oynayırlar! Bütün bu dünya – şahmatdır (hərgah, əlbəttə, buranı dünya adlandırmaq mümkündürsə)! Bu böyük, həddən ziyadə böyük bir partiyadır. Oy, necə maraqlıdır! Və necə də istərdim ki, məni bu oyuna qəbul etsinlər! “Mən həтта Piyada olmağa razıyam, tək məni götürsünlər... Hərçənd, əlbəttə, hər şeydən çox, Kraliça olmaq istərdim*” [24, s.135] Həm epiqraf götürülmüş əsərin adı və məzmunu, həm də istifadə olunmuş əsərin adı və məzmunu güzgü məfhumu, onun gözəgörünməz tərəfləri barədə başlıqla ifadə edildiyindən, əsərlər arasındakı ümumi cəhətlər araşdırılacaq digər məsələni ortaya çıxarır.

Kitab Ceyms Kennaveyə həsr olunmuşdur və əsər bu ithafdan sonra müəllifin özünün sözü kimi işlədilib, sonunda “*Con le Karre. Agios Nikolas, Krit, may 1964*” [22] imzası qoyulan “Sözü” ilə başlayır: “*Kitabımda təsvir olunan insanlar, klublar, idarələr və kəşfiyyat təşkilatları mövcud deyil və bildiyim qədər heç vaxt mövcud olmamışlar. Bunu vurğulamaq istəyirəm.*

Böyük Britaniyanın Radiahəvəskarlar Cəmiyyətinə və mister R.Y.Mollanda, “Eviyşn Uik ənd Speys Teknoloci” jurnalının redaktorlarına və əməkdaşlarına, dəyərli texniki konsultasiyalara görə mister Ronald Koulsa təşəkkür edirəm; həmçinin katibim miss Elizabet Tollinqtona minnətdarlığımı bildirirəm.

Lakin hamıdan çox, həyat yoldaşıma yorulmaz əməkdaşlığına görə borcluyam” [22, s.8].

Əsərin digər epiqrafı F.Teytin “Morzenin tam kursu” əsərindən gətirilmişdir: “*Bilavasitə seansdan əvvəl ağırçəkili əşyaları – sandıqları, çamadanları və s. əlinə alıb daşımaq tövsiyə olunmur, çünki çiyinin, biləyin və barmaqların əzələləri Morze açarı ilə dəqiq iş üçün zəruri hissiyyatlarını itirir*” [22, s.7].

“Güzgüarxası müharibə” əsərində “Teylorun missiyası” adlı birinci fəsil Redyard Cozef Kiplinqdən gətirilən sitatla başlayır: “*Burada Şərqin başını aldatmaq istəyən axmağın birisi yatır*” [22, s.10]. Qərblə Şərqin bir-birilə ziddiyyət təşkil edən fərqli baxış bucaqlarını

*“Qərb – Qərbdir, Şərq isə – Şərq, Gərdunla Torpaq
Qorxunc qiyamət məhkəməsinə çəkiləcək günədək,
Nə Yer, nə Göy möhkəm yerlərindən əsla tərpənməz.
Fəqət yerin uzaq arşında güclü güclü ilə, rubəru
Gözbəgöz toqquşan zaman, nə Şərq olacaq, nə də o Qərb.*

Tayfa, vətən, nəsil də o məqam kara gəlməyəcəkdir” [23, s.275-277] deyərək “Qərblə Şərq barəsində ballada” əsərində xüsusi vurğulanmış həmin məşhur şeiri ilə kəlame çevirən Redyard Cozef Kiplinqin yaradıcılığında bu iki məkanın əks mövqeləri əsas mövzudur.

Lakin “Güzgüarxası müharibə” əsəri, sadəcə, epiqraflarla başlamır. Əsərin özündə müxtəlif fəsillərdə daha iki epiqraf vardır. Onlardan biri “Eyveri missiyası” fəslində verilmişdir. Bu, Böyük Britaniyanın dövlət xadimi, nəşir, yazıçı, Kanadanın 15-ci qubernatoru, yaradıcılığında xüsusi yer tutan detektiv janrın növlərindən biri casus romanı kimi qələmə aldığı “39 pilləkən” romanı ilə məşhurlaşmış Con Bakendən gətirilmişdir: *“Elə şeylər var ki, onları ağ adamdan tələb etməyə heç kəsin ixtiyarı yoxdur”*. [22, s.21].

Digər “Leyzerin missiyası” fəslində verilmiş epiqraf Birinci Dünya müharibəsi dövründə yazdığı idealist hərbi düşüncə məzmunlu sonetləri, eləcə də “Ölülər”, “Bir gün”, “Əsgər” və digər şeirləri ilə məşhurlaşan ingilis ədibi, zahiri görkəminə görə İngiltərənin ən yaraşlıq şairi hesab edilən Rupert Çouner Brukun şeirindən beytdir: [22, s.104].

*“Cahanın dərd-sərindənən, yükündən yorulanda,
Sərin sulara girək, hər pislili unudaq”*.

Çingiz Abdullayevin yaradıcılığında bir neçə əsər istisna olmaqla, epiqraflardan geniş istifadə edilmişdir. Onun ən müxtəlif müəlliflərdən, dini kitablardan, siyasi xadimlərdən gətirdiyi iqtibaslarda əsərlərinin əsas mahiyyəti əks etdirilir. Buna misal kimi, Uilyam Şekspir, Bernard Şou, Anna Axmatova, Alfred Bester, Emil Zolya, Erix Maria Remark, Ernest Heminquey, İmmanuel Kant, Somersət Moem, Nazim Hikmət, Orxan Kamal, Boris Yeltsin və bir çox şəxsiyyətlərin adlarını çəkmək olar.

Çingiz Abdullayev Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə detektiv janrının siyasi detektiv növündə yazdığı ilk əsəri – “Mavi mələklər” (“Голубые ангелы”) romanı ilə gəlmişdir. “Mavi mələklər” romanı insan olmaq haqqında epiqrafla başlayır [12, s.3]. Bu əsər fransız ədibi, Fransa Akademiyasının Böyük Mükafatına layiq görülmüş, *“ucsuz-bucaqsız göylərin romantikasına qapılan Sent-Ekzüperi”* nin (1900-1944) [5, s.4] 1939-cu ildə nəşr edilmiş, təyyarəçi Anri Qiyomeyə həsr olunmuş “İnsanlar planeti” əsərindəndir. Burada hadisələr *“...süjet xəttilə inkişaf etmir, müəllifin özünün və təyyarəçi yoldaşlarının başına gəlmiş macərələr şair ürəyi və filosof təfəkkürü ilə...”* yazılmışdır [9, s.145]. Sitat “İnsanlar planeti” əsərinin II hissəsi olan “Yoldaşlar” fəslindəki abzasdandır: *“O elə böyük insanlardandır ki, iri vahələr kimi özlərində çox şeyi yerləşdirə və kölgələrində sərinlədə bilərlər. İnsan olmaq – elə hər şey üçün ca-*

vabdeh olmağı duymağıdır. Əsla sənin günahın olmadan mövcudiyyətini sürən yox-sulluqdan xəcalət çəkməkdir. Yoldaşların qazandığı qələbə ilə qürur duymağıdır. Daşı daş üstə qoymaqla, dünyanın abadlaşdırmağa yardım göstərdiyini anlamağıdır” [28, s.173] Tədqiqatçı yazıçını qısaca belə səciyyələndirmişdir: “...*Sent-Ekzüperini müasir təfəkkürün zərəri haqqında fikir necə iztirab verirdi. O, itirilmiş nəslin insan mahiyyətinin anlaşmasını geri qaytarmağa gücü çatmadığına görə əzab çəkirdi*” [28, s.18].

Bu sitat Çingiz Abdullayevin 1999-cu ildə qələmə aldığı “Ən etibarlı” (“Самое надежное”) povestində də sitat kimi qeyd edilərək, əsərin əsas mahiyyəti qismində, sonda qeyd olunmuşdur. [14, s.221] Ç.Abdullayevin bu əsəri “Mavi mələklər” romanından fərqli olaraq, klassik detektivdir və buradakı hadisələr daha dar çərçivədə, fərqli istiqamətdə cərəyan edir. “Ən etibarlı” əsərinin “Epiloq”unda [14, s.219-221] həm onun adının qayəsi açılmış, həm də “Mavi mələklər” romanında epiqraf kimi işlədilmiş fikir obraz dilindən verilmişdir. Burada əvvəlcə həmin fikir yazıçının öz dili ilə Leru obrazının sözü kimi “*Ən etibarlısı – hər şəraitdə insan olaraq, qalmağıdır, – Leru söylədi*” formada söylənilmiş, sonra tam sitat qismində onun kimə məxsus olduğu vurğulanmışdır: “...*o, Sent-Ekzüperinin sözlərindən iqtibas gətirirdi*”. [14, s.221] “Ən etibarlı” əsərinin epiqrafı isə detektiv janrına 1978-ci ildə ...*qarmaqarışq dövrdə ...zəmanəmizə bəlli bir nizam və düzən*” [5, s.24] gətirmiş janr kimi yanaşan argentinalı yazıçı Xorxe Luis Borxesin (1899-1986) “Ölüm və bussol” hekayəsindən gətirilmiş sitatdır: “*Asevedo bıçaqla bircə zərbəni onun sinəsinə endirdi. Bu, demək olar ki, instinktiv hərəkət idi: əlli il zorakılıq onu öyrətmişdi ki, ən yüngül və etibarlı – öldürməkdir*” [14, s.3, 10].

Bir diqqət çəkən detal da ondan ibarətdir ki, Xorxe Luis Borxes “Ölüm və bussol” əsərindəki Lyönnrot obrazını surətin öz dili ilə Edqar Allan Ponun qəhrəmanı Ogüst Düpenə bənzətmişdir “*Lyönnrott özünü sırf mütəfəkkir, Ogüst Düpen sayırdı, amma onda avantürüst, oyuna gözüyumulu gedən qumarbaz damarı da vardı*” [5, s.104-105, s.111].

Çingiz Abdullayev Xorxe Luis Borxesin bir çox əsərlərindən müxtəlif sitatlar gətirmiş, həmçinin onun kəlamlarından epiqraf kimi istifadə etmişdir. Bu əsərlərin sırasına “Zəfər mehrabı” (“Алтарь победы”), “Bafos axtararkən” (“В поисках бафоса”), “Bakı bulvarı” (“Бакинский бульвар”), “Bağdaddan olan rabitəçi” (“Связной из Багдада”), “Unudulmuş rəya” (“Забывтый сон”), “Allahın tərəfində” (“На стороне Бога”), “Adamoynadan. Polutokratlar” (“Манипулятор. Полутократы”) əsərləri daxildir.

Borxesin özünün detektiv və Edqar Allan Po haqqında bu qeydi janrın inkişafına qısa olaraq, belə təsvir vermişdir: “...*Ulki Kollinz, Stivenson və Çesterton. Onların hamısının arxasında Edqar Allan Ponun nisgil və dəhşəti durur, qeyri-adi həyat verməklə, onları vəsvəşə salır*” [18, s.703].

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk klassik detektiv “Почти невероятное убийство” [13] “İnanılmaz qeyri-adi qətl” isə tam fərqli epiqrafla başlayır: “*Müasir*

şəraitdə cinayətkar təşkilatlar və ayrıca fərdlər cinayətlərin törədilməsi və gizlədilməsində daha tez-tez ən yeni texniki vəsaitlərin tətbiqinə əl atırlar. Onlar hər firdağa əl atırlar, üsulları daha rəngarəng olur ki, bunlar da yeni, əvvəllər bəlli olmayan çətinliklər yaradaraq hüquq-mühafizə orqanlarının işini çətinləşdirirlər. Kriminalistlər cinayətkarların metodlarını təfərrüatlarla tədqiq etməli, onların təsnifatını bacarıqla aparmalıdırlar.

BMT İqtisadi və Sosial Şurası yanında cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla mübarizə Daimi komitəsinin məruzəsindən [13, s.5]. 1954-cü ildə dövrünə görə dünyanın 50 ölkəsi tərəfindən yaradılmış, baş ofisi ABŞ-ın Nyu-York şəhərində yerləşən, hal-hazırda 193 dövləti, müstəqil Azərbaycan Respublikasını isə 1992-ci il 02 mart tarixindən sıralarına qəbul etdiyi təşkilat bütün üzvlərinin bərabərliyi, münafişlərin sülh yolu ilə həlli, onlara köməklik göstərmək, dövlətlərin işlərinə qarışmamaq, insanların hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət və s. prinsipləri əsas götürən Birləşmiş Millətlər Təşkilatından gətirilmiş sitat əsərin məzmununa diqqət çəkir, təsvir olunacaq hadisələrin əhatə dairəsini vurğulayır.

Amerika yazıçısı Erl Stenli Qardner (Erle Stanley Gardner, 1889-1970) tərəfindən 1933-cü ildə yazılan “Məxməri caynağın işi” (“The Case of the Velvet Claws”) əsəri ilə başlanğıcı qoyulmuş məhkəmə detektivinin digər qollardan əsas fərqi burada baş qəhrəmanın xəfiyyə, polis deyil, vəkil olmasındadır. E.S.Qardner yaradıcılığında epiqraflardan istifadə etməsə də, yaratdığı və əsas amili “*vəkil müştərisinin günahkar olması fikrini yaxın qoymamalıdır*” olan [20, s.506] məşhur vəkil obrazı Perri Meysondur. “*Bir-birini əvəz edən hadisələrin təhkiyəsinin yüngüllüyü, başgicəlləndirici temp, dolaşq sүйjet, daimi təhlükə və finalda parlaq qələbə ... Qardnerin romanlarının üstünlükləri...*” [20, s.509] hesab edilir. İxtisasca vəkil olan yazıçının yaradıcılığında dialoq əsas aparıcı nitq formasıdır və müəllif “*...xəfiyyə-vəkilin işinin “mətbəxi” açılan məqamda dialoqlar ustasıdır*” [20, s.509]. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk vəkil (məhkəmə) klassik detektiv isə Ç.Abdullayevin 2002-ci ildə qələmə aldığı “İngilis bulvarı” (“Английский бульвар”) [11] əsəridir. Əsərin əsas qəhrəman Kseniya Mordiyukova ad-soyadlı vəkildir. Bu obraz Çingiz Abdullayevin Dronqo surəti kimi populyar deyil və müəllifin çox az saylı əsərlərinin qəhrəmanıdır. Vəkil (məhkəmə) detektivi olan həmin əsərdə epiqraf kimi istifadə edilmiş sitat alman müəffəkiri Fridrix Nitşeyə (1844-1900) məxsusdur. Nitşenin belə bir fikri vardır ki, “*Cinayətkarın cəzasını bərpa etmək üçün tətbiq olunan motivlərlə, onun cinayətini də təmizə çıxarmaq olar*” [25, s.24]. Çingiz Abdullayevin Nitşedən “İngilis bulvarı”nda gətirdiyi “*Ey siz, biliklər həvəskarları! İndiyəcən biliklərə məhəbbətinizə görə nələr etmişsiniz? Oğrunun və qatilin qəlbində nələr tüğyan etdiyini öyrənmək üçün artıq oğurluq, yaxud qətl törətmişsinizmi?*” sitatı [11, s.5] əsərin mahiyyətini tamamlayır. Bu, Çingiz Abdullayevin Nitşenin yaradıcılığından yeganə sitat deyildir. Belə ki, ya əsərlərində hansısa obrazının dili ilə sitatlar gətirmiş, ya da digər müəlliflərdən də kəlamlar gətirməklə həmin aforizmlərdən epiqraf kimi istifadə etmişdir. Sonuncular sı-

rasına “Tənha ürəklər evi”, “Onun əsil ehtirası”, “Qanın utancaq motivi”, “Sutenyoyun qəlbi”, “Rezonyor” əsərlər daxildir.

Nəticə. Dünya ədəbiyyatı tarixində detektiv janrının yaranış zamanından keçdiyi müddət hələ iki əsr olmasa da, o, inkişaf edərək geniş populyarlıq qazanmışdır. “...mətn dilçiliyi prizmasından epiqrafların hər biri mikromətnidir. Mikromətn bilavasitə aid olduğu mikromətnlə, eləcə də digər mikromətnlərlə əlaqələnir. Bu, epiqrafın intramətn istiqamətlərini təyin edir. Əsərin tam mətni mikromətnlərin semantik əlaqələnmiş zənciridir. ... Epiqrafın başqa müəllifin əsərindən götürülməsi ekstramətn istiqamətinin birinci vacib göstəricisidir. Epiqrafların sayı artdıqca ekstramətn istiqamətləri də çoxalır. ... Bununla belə, epiqrafların sayının belə çoxluğu oxucunu ekstramətn istiqamətlərinə yönəltmənin gərginliyini göstərir” [10, s.22]. Lakonik dilə, dar çərçivəyə salınmış qaydalara malik detektiv janrında hər cümlə, hər söz xüsusilə seçilməli və minimum dərəcədə inikas yaratmalıdır. Epiqraftan istifadə ənənəsi mənşəyinə görə Amerika ədəbiyyatının nümayəndəsi və detektiv janrının əsasını qoymuş Edqar Allan Po tərəfindən yazılan ilk əsərlərdə istifadə edilmişdir. Qərbdə yaransa da, bədii təsvir vasitələrinin geniş tətbiq olunduğu Şərqi təfəkkürlü, coğrafi baxımdan Avropa ilə Asiyanın sərhədində yerləşən Azərbaycan ədəbiyyatında da inkişafda olan lakonik dilə malik detektiv janrındakı əsərlərdə möğzini özündə ehtiva edən epiqraftan istifadə geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, IV cild. – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, – 1980, – 592 s.
2. Borxes, X.L. Detektiv. – Ədəbiyyat qəzeti, – 23 yanvar 2023, – № 3 (5393).
3. Əmirov, C. Sahil əməliyyatı. – Bakı: Uşaqgəncnəşr, – 1958, – 276 s.
4. Gülşən, A. XIX əsr dünya ədəbiyyatı tarixi (dərs vəsaiti). – Bakı: Elm və təhsil, – 2013, – 272 s.
5. Qoca, H., Fransız ədəbiyyatı antologiyası. XIX-XX əsr. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, – 2000, – 508 s.
6. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri. Dörd cildə. Birini cild. – Bakı, Öndər nəşriyyatı, – 2004, – 664 s.
7. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri, – Bakı: – 2008, – 468 s.
8. Sadıqova, S., Hüseynova N., Novruzova S., Həsənli-Qəribova Ş. İzahlı dilçilik terminləri. – Bakı: Elm, – 2019, – 1200 s.
9. Sent-Ekzüperi, A.D. Gecə uçuşu. – Bakı, Şərqi-Qərb, – 2007, – 120 s.
10. Zeynallı, İ. Bədii mətnin təşkilində başlıq və başlıqaltıların rolu (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında). Fil.ü.f.d. almaq üçün təq.ed.av.diss. avtoreferatı. – Bakı, – 2024, – 28 (1) s.
11. Абдуллаев, Ч. Английский бульвар. Москва: Астрель, – 2003, – 315 [5] с.
12. Абдуллаев, Ч. Голубые ангелы. – Баку: Язычы, – 1988, – 256 с.

13. Абдуллаев, Ч. Почти невероятное убийство. Игры профессионалов. – Москва: Астрель, АСТ, – 2004, – 283 [5] с.
14. Абдуллаев, Ч. Самое надежное. – Москва: АСТ, Астрель, – 2008, – 220 [4] с.
15. Библиотека приключений. Э. По. Золотой жук. Г.К.Честертон. Странные шаги. – Москва: Детская литература, – 1967, – 512 с.
16. Борхес, Х.Л., Проза разных лет. – Москва: Радуга, – 1989, – 320 с.
17. Борхес, Х.Л. Собрание сочинений: в 4-х томах, том 1-й. – Санкт-Петербург: Амфора, – 2011, – 591 с.
18. Борхес, Х.Л. Собрание сочинений: в 4-х томах, том 2-ой. – Санкт-Петербург: Амфора, – 2011, – 847 с.
19. Булгаков, М.А. Собрание сочинений в пяти томах. Том третий. Мастер и Маргарита. Письма. – Москва: Художественная литература, – 1990, – 734 с.
20. Гарднер, Э.С. Избранные сочинение в 10-и томах. – Бишкек, Книголюб, – 1991, – 512 с.
21. Гоголь, Н.В. Ревизор. – Москва: Детская литература, – 1983, – 160 с
22. Карре, Дж.Ле. Война в Зазеркалье. – Москва: СП “СТАРТ”, – 1991, – 202 с.
23. Киплинг, Р. Рассказы. Стихотворения. – Ленинград. Художественная литература, – 1989, – 368 с.
24. Кэрролл, Л. Алиса в стране чудес. Алиса в Зазеркалье. – Москва: Издательство “Наука”, – 1978, – 360 с.
25. Ницше, Ф. Высказывания и афоризмы. – Москва: РИЦ Литература: РИПОЛ Классик, – 2009, – 64 с.
26. По, Э.А. Убийство на улице Морг. – Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издательство, СП “Илим”, – 1991, – 480 с.
27. Сент-Экзюпери, А.де. Избранное. – Москва: Правда, – 1987, – 448 с.
28. Сент-Экзюпери, А.де. Цитадель. – Москва: Эксмо, – 2011, – 416 с.
29. Краткая история детективной литературы, <http://kr-rih.iatp.org.ua/detectiv/text.htm> – kr-rih.iatp.org.ua

Tabassum MUKHTAROVA
Doctor Philosophy in Philology

THE EPIGRAPH TRADITIONS IN THE DETECTIVE GENRE

Abstract

The detective genre was created in the 40th of 19th century. It won wide popularity and took a unique place in the history of literature in the course of a short period of time,. Minimal use of artistic means, brevity are the main properties of the detective genre.

The primary period, which began with Edgar Allan Poe's "The Murders in the Rue Morgue", published in 1848, remains true to the traditions of the genre, which will later become one of the leading ones in literature. Edgar Allan Poe, the first to compile the rules of the detective genre, began to use epigraphs to fully reveal the essence of the tasks raised in the works, written in short, concise language, corresponding to the canons of the genre. As

a result, epigraphs appeared in the works of authors of various times and countries who turned to this genre and wrote in this direction. The creators of detective works, by quoting from the masterpieces of the treasury of world literature, thoughts of historical and political figures, excerpts from religious books, tried to enrich the world view of readers, expand their horizons, create conditions for the popularization of valuable statements, revealed the depth and essence, the message of their novels and stories. Possibilities of using language subtleties, as required by the same style with compressed forms of informative and analytical narration, epigraphs are accented as means that serve to clarify the thoughts and ideas of the writer in the detective genre with limited. Regardless of the genre, the use of epigraphs in all literary works, especially in the detective genre, with its specific language, remains a conceptual direction with prospects for further study.

Табессюм МУХТАРОВА

Доктор философии по филологии

ТРАДИЦИЯ ЭПИГРАФА В ДЕТЕКТИВНОМ ЖАНРЕ

Резюме

Детективный жанр создан в 40-х гг. XIX в. В течение короткого промежутка времени он завоевал широкую популярность и занял своеобразное место в истории литературы. Минимальное использование художественных средств, лаконичность относятся к основным свойствам детективного жанра. Первичный период, начавшийся произведением Эдгара Аллана По «Убийство на улице Морг», напечатанным в 1848 г., остаётся верным традициям жанра, который впоследствии станет одним из передовых в литературе. Эдгар Аллан По, первый составивший правила детективного жанра, начал использовать эпиграфы для полного раскрытия сути задач, поднимаемых в произведениях, написанных кратким, лаконичным языком, соответствующим канонам жанра. Впоследствии, также в произведениях авторов самых различных времён и стран, обратившихся к этому жанру и писавших в этом направлении, появились эпиграфы. Создатели детективных произведений, приводя цитаты из шедевров сокровищницы мировой литературы, мысли исторических, политических деятелей, выдержки из религиозных книг, старались обогатить мировоззрение читателей, расширить их кругозор, создать условия для популяризации ценных высказываний, раскрывали глубину и суть, посыл своих романов и повестей. В детективном жанре с ограниченными возможностями использования языковых тонкостей, как требует того сама стиль с сжатыми формами информативно-аналитического повествования, эпиграфы акцентируются как средства, служащими для изъяснения мыслей и идей писателя. Не взирая на жанр, использование эпиграфов во всех литературных произведениях, в особенности, в детективном жанре, с его конкретным языком, остаётся концептуальным направлением, с перспективами своего дальнейшего изучения.

Rəyçi: fil.ü.f.d. Təranə Rüstəмова